

प्रकरण ३. भारतीय चित्रकला

● पार्श्वभूमी :

भारतीय चित्रकलेचा उगम निश्चितपणे केव्हा झाला, हे सांगणे कठीण आहे. युरोप खंडाप्रमाणे भारतातही ऐतिहासिक काळातील गुहाचित्रे सापडली आहेत. मध्यप्रदेशातील सिरगुजा जिल्ह्यातील लेणी इ. स. पूर्व पहिल्या शतकातील असावी असा तज्ज्ञांचा अंदाज आहे. ही गुहाचित्रे प्राथमिक स्वरूपाची आहेत. धार्मिक विधी, शिकारीची दृश्ये व लढणारी माणसे अशी चित्रे यात आहेत. मोहेंजोदारो संस्कृतीपर्यंत चित्रकलेचे नमुने सापडत नाहीत. मोहेंजोदारो व हडप्पा येथील मातीच्या भांड्यांवर रंगवलेले नक्षीकाम तेवढे आढळते. त्यावर भौमितिक आकारांचा वापर केलेला आहे. रंग व कुंचला यांच्या मदतीने वस्तू आकर्षक व सुशोभित करण्याचा तो एक प्रयत्न होता.

‘चित्रकला’ हा स्वतंत्र कलाप्रकार म्हणून विकास होण्यासाठी शेकडो वर्षांचा कालखंड लागला. ऋग्वेदात तसेच वेदकालीन ग्रंथांत चित्रांचा उल्लेख आढळतो. तसेच ‘चित्रलक्षण’ या ग्रंथात चित्रकलेचे सांगोपांग वर्णन केलेले आहे. तर भित्तीचित्रे कशी रंगवतात, रंगांचे मिश्रण कसे करावे याची माहिती काही ग्रंथांतून दिली आहे. त्यावरून प्राचीन भारतात चित्रकलेचा विकास कसा झाला याची कल्पना येते. पण हे वाङ्मयीन पुरावे सोडले तर त्या काळातील चित्रकलेचे नमुने अवशेषांच्या रूपानेही आढळत नाहीत. या वाङ्मयीन माहितीवरून त्या काळात भारतीय चित्रकलेचे काही निकष किंवा संकल्पना निश्चित झाल्या असाव्यात असे मानले जाते.

त्या काळातील भारतीय चित्रकलेचा अखंड इतिहास सांगणे कठीण आहे. परंतु गुहाचित्रे, भित्तीचित्रे, लघुचित्रे अशी स्वतंत्र चित्र निर्मिती झाली.

त्यानंतरही अनेक कलाकृतींची निर्मिती झाली. अशा या भारतीय चित्रपरंपरेत अजिंठा चित्रशैलीचे अढळ स्थान आजही कायम आहे. भारतीय वास्तुकला अधिक समृद्ध व सुशोभित करण्यासाठी चित्रकलेचा मोठा हातभार लागला.

प्रागैतिहासिक चित्रकला

मानवाने लिहिण्याची कला आत्मसात केली आणि मानवी जीवनातील घटनांचे लेखी पुरावे उपलब्ध झाले, तेव्हापासून इतिहासकाळाचा प्रारंभ झाला असे मानले जाते, त्यापूर्वीच्या मानवी जीवनाच्या काळाला प्रागैतिहासिक काळ असे म्हणतात. जगातील अनेक प्रागैतिहासिक गुहा चित्रांप्रमाणे भारतातही अशा प्रकारच्या चित्रांचे नमुने असलेल्या अनेक गुहा सापडल्या आहेत व अजूनही सापडत आहेत. अशी रंगीत गुहाचित्रे मध्य प्रदेशातील आझमगड, रायगड, संगनपूर, होशंगाबाद उत्तर प्रदेशातील लिखुनिया, भलदरिया या ठिकाणी आढळली आहेत. या गुहाचाचा काळ इ.स पूर्व सुमारे ३००० वर्षांचा मानला जातो. अलिकडेच डॉ. वाकनकरांनी केलेल्या संशोधनात भीमबेटका या मध्यभारतातील एकाच परिसरात ६५० लहानमोठ्या गुहा सापडल्या आहेत व यातील चित्रे निश्चितपणे अश्मयुगीन आहेत असे तज्ज्ञांचे मत आहे. या गुहाचित्रांचे विषय प्राण्यांची शिकार, युद्धदृश्ये, पशु-पक्षी इत्यादी आहेत. ती गुहांमधील प्रस्तरावर रंगवली असून रंगवण्यासाठी काजळ, गेरू, चुनखडीचा पांढरा रंग अशा नैसर्गिक रंगांचा वापर केलेला आहे.

मध्यप्रदेशातील होशंगाबाद व पंचमढी जवळच्या सुमारे पन्नास गुहांमध्ये शिकार दृश्य, गायी चारणाऱ्या माणसांची चित्रे, मध गोळा करणारे इत्यादी चित्रे रंगवली आहेत. सिंगनपूर येथील सुमारे पन्नास चित्रांमध्ये तोंड वर केलेले हत्ती, लांब शिंगांची जनावरे, जंगली

म्हर्शींच्या व इतर प्राण्यांच्या शिकारीची दृश्ये चित्रित केली आहे. त्यामुळे ही चित्रे फार प्राचीन नसावीत असे काही तज्ज्ञांचे मत आहे. भारतीय अश्मयुगीन गुहा चित्रांच्या काळाविषयी तज्ज्ञांचे एकमत झालेले नाही. याबद्दल अजूनही संशोधन सुरू आहे. आजही उत्खननात बरेच जुने अवशेष सापडतात. ब्राँझ युगात भारतातही लेखन कलेचा विकास झाला त्यासोबतच प्रागैतिहासिक काळ संपला.

● चित्रकलेची सहा अंगे (षडांगे) :

चित्रकलेच्या सहा अंगांचे विवरण कामसूत्रांवरील यशोधराच्या टीकेत केले आहे.

रूपभेदः प्रमाणानि भाव लावण्ययोजनम्।

सादृश्यं वर्णिकाभंग इति चित्रं षडंगकम्॥

या श्लोकामध्ये :

- (१) रूपभेद
- (२) प्रमाण
- (३) भाव
- (४) लावण्य
- (५) सादृश्य
- (६) वर्णिकाभंग

या चित्रकलेच्या सहा अंगांचे विवरण केलेले आहे. प्रत्येक चित्रकाराने आपली कलाकृती उच्च दर्जाची व परिपूर्ण होण्यासाठी षडांगांचा लक्षपूर्वक अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

(१) रूपभेद :

रूप म्हणजे शरीराचा, वस्तूचा, पदार्थाचा, निसर्गातील विविध घटकांचा आकार.

उदा. झाड, फूल, फळ, ढग, तारे इत्यादी.

‘रूपभेद’ हे षडांगातील पहिले सूत्र आहे. वस्तूच्या रूपाशी साधर्म्य असल्याशिवाय चित्र सुंदर होऊ शकत नाही. रूपाचे भेद म्हणजे लहान-मोठा, उंच-ठेंगणा,

सुरूप-कुरूप, क्रूर-दयाळू इत्यादी प्रत्येक रूपाची मांडणी योग्य झाली म्हणजे कलाकृती आशयपूर्ण होते.

(२) प्रमाण :

प्रमाण म्हणजे माप. कलाकृतीमध्ये एक घटक दुसऱ्या घटकाच्या योग्य प्रमाणात दाखवणे महत्त्वाचे असते. आपले शरीर प्रमाणशीर असेल तरच सुंदर दिसेल. उदा. – शरीराचे अवयव प्रमाणशीर दाखवणे गरजेचे आहे. चेहऱ्याच्या प्रमाणात नाक लहान, ओठ जाड, मान उंच, डोळे मोठे असे असेल तर तो चेहरा बेढब दिसेल. कलाकृतीमध्ये प्रत्येक घटक एकमेकांच्या तुलनेत प्रमाणबद्ध असणे गरजेचे आहे.

(३) भाव :

या सूत्राला प्रत्येक कलेत मोलाचे स्थान आहे. भावदर्शन हा कलाकृतीचा आत्मा आहे असे मानले जाते. प्रसंगानुसार व्यक्तीच्या चेहऱ्यावरील योग्य ते भाव कलाकृतीत जिवंतपणा आणतात. उदा. हातातील पत्र वाचताना व्यक्तीच्या चेहऱ्यावरील भावदर्शनातून पत्रातील मजकुरातील भाव सहज लक्षात येतात.

(४) लावण्य :

लावण्य म्हणजे सौंदर्य कलाकृती सौंदर्यपूर्ण करणे म्हणजे प्रत्येक वेळी सुंदरता दाखवणे असे नाही. उदा. रस्त्यावरील भिकारी चित्रित करताना तो सुंदर दाखवून चालणार नाही. तसे केल्यास चित्राचा विषयच स्पष्ट होणार नाही.

(५) सादृश्य :

सादृश्य म्हणजे सारखेपणा. थोडक्यात सादृश्य म्हणजे ‘दर्पण प्रतिबिंब’. सारखेपणामुळे चित्रात वास्तवता येते. वास्तवतेमुळे रसिक त्या प्रसंगाशी समरस होतो. त्यातून पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतो.

(६) वर्णिकाभंग :

वर्ण म्हणजे रंग तर वर्णिका म्हणजे रंगछटा. रंगछटांचे तोल साधून केलेले आयोजन, विरोधाभासाने

केलेले आयोजन, समतेने विषमतेने केलेल्या आयोजनाला 'वर्णिकाभंग' असे म्हणतात. रंग योजनेत विरोधाभासामुळे कलाकृतीत जवळचे-दूरचे, आनंद-दुःख इ. भाव सहज दाखवता येतात. रूपभेद, प्रमाण, भाव, लावण्य, सादृश्यांच्या जोडीला रंग आयोजन हा महत्त्वाचा भाग आहे.

वरील सहा अंगांचे कलाकृतीत योग्य आयोजन केल्यास कलाकृती सौंदर्यपूर्ण होण्यास मदत होते.

भारतीय चित्रकलेची सुरुवात अश्मयुगात झाली असली तरी तिचे प्रगत व परिपूर्ण रूप अजिंठा लेणीतील भित्तीचित्रणात बघावयास मिळते.

● अजिंठा लेणी - चित्रकला :

महाराष्ट्र राज्यात औरंगाबाद शहरापासून जवळच अजिंठा लेणी समूह आहे. येथे असलेला लेणी समूह हा वेगवेगळ्या राजांच्या काळात निर्माण करण्यात आला असून या लेण्यांची निर्मिती इ. स. पहिले शतक ते इ. स. सहाव्या शतकात झाली आहे. असे इतिहास तज्ज्ञांचे मत आहे. अजिंठा या गावावरून या लेणी समूहास 'अजिंठा लेणी' असे नाव देण्यात आले. ज्या दगडी डोंगरात या लेण्या कोरलेल्या आहेत. तो डोंगर 'अश्वनालाकृती' आहे. येथील सर्व लेण्या बौद्धधर्मीय आहेत. यात ०५ चैत्यगृहे आणि २५ विहारगृहे आहेत. चैत्यगृहे म्हणजे सामूहिक प्रार्थनास्थान तर विहारगृहे हे बौद्धभिक्षूंचे निवासस्थान असा बोध होतो.

अजिंठा लेणी समूहातील लेणी क्र. १, २, १६, १७ व १९ या भित्तीचित्रणासाठी जगप्रसिद्ध आहेत. अजिंठ्याची भित्तीचित्रे हा भारतीय कलेचा गौरवास्पद व अनमोल ठेवा मानला जातो. अजिंठ्याची भित्तीचित्रे रेखाटणारा आणि रंगवणारा कलावंत इतकी कलात्मक व भावपूर्ण चित्रे निर्माण करू शकतो ही आकस्मिक बाब नव्हे किंवा तो निव्वळ चमत्कारही नाही. त्यामागे निश्चितपणे कित्येक वर्षांची परंपरा, प्रखर साधना असली पाहिजे. परंतु दुर्दैवाने काळाच्या ओघात ते चित्र नमुने नष्ट झाले असावेत. अजिंठा भित्तीचित्रांना

धार्मिकतेचे अनुष्ठान आहे. त्यामुळे येथील सर्व चित्रांचे विषय बौद्ध धर्माशी निगडित आहेत.

● अजिंठा भित्तीचित्रांचे तंत्र :

अजिंठा भित्तीचित्रे रेखाटून रंगवण्याची एक खास पद्धत तत्कालीन कलावंतांनी शोधून काढली. गुहेच्या खडबडीत भिंतीवर माती, शेण, दगडाची पूड, चुना, भाताची टरफले, प्राण्यांचे केस, डिंक इत्यादीपासून तयार केलेला गिलावा वापरून भिंत सपाट केली जात असे ती घासून गुळगुळीत केल्यानंतर गिलावा ओला असतानाच त्यावर रेखाटन व रंगकाम केले जात असे. रंग लावण्याच्या प्रक्रियेपर्यंत हा गिलावा ओला ठेवण्याची खबरदारी घेतली जाई. प्रथमतः संपूर्ण संयोजन चित्राची बाह्यरेषा मातीच्या तांबड्या रंगात काढण्यात येई. नंतर पहिला हात म्हणून संपूर्ण चित्र मळकट व गडद हिरव्या रंगात पूर्ण केले जात असे. नंतर दुसऱ्या हातामध्ये योग्य त्या विविध रंगांचा वापर करून चित्र रंगवून त्याची बाह्यरेषा तांबड्या किंवा करड्या रंगाने ठळक करून चित्र आकर्षक केले जात असे. संपूर्ण चित्र पूर्णपणे वाळल्यानंतर कवडीसारख्या वस्तूने घासून चकचकीत केले जाई.

अजिंठा भित्तीचित्रे रंगवण्यासाठी तत्कालीन कलावंतांनी नैसर्गिक रंगांचा वापर केलेला असून हे रंग पाने, फुले, रंगीत माती, दगड, चुना, कोळसा इत्यादीपासून बनवलेले आहेत. अजिंठ्यातील अनेक चित्रांपैकी पुढील चित्रे उल्लेखनीय आहेत -

- (१) पद्मपाणी बोधिसत्त्व
- (२) आकाशविहारी गंधर्व
- (३) यशोधरा-राहुल यांच्यासमोर बुद्ध
- (४) काळी राणी
- (५) गजजातक कथा
- (६) वज्रपाणी बोधिसत्त्व

● अजिंठा भित्तीचित्रांची वैशिष्ट्ये :

- (१) अजिंठा भित्तीचित्रे ही बौद्धधर्मीय असून ती गौतमबुद्धाच्या जीवनावरील विविध प्रसंगांवर आधारित आहेत.
- (२) या भित्तीचित्रांचे विषय बुद्धजातक कथांवर आधारित आहेत.
- (३) लयबद्ध व प्रवाही रेषांचा वापर करून ही चित्रे रंगवली आहेत. ही रेषाप्रधान आहेत.
- (४) ही भित्तीचित्रे वास्तववादी नाहीत परंतु त्यात रूपभेद दाखवण्याच्या बाबतीत या कलावंतांनी दाखवलेले कलात्मक सौंदर्य वाखाणण्यासारखे आहे.
- (५) रंगकामासाठी नैसर्गिक रंगांचा वापर केलेला आहे.
- (६) प्रत्येक चित्रामध्ये बुद्धांच्या आकृतीला प्राधान्य दिलेले आहे. ही आकृती इतरांच्या तुलनेत मोठी दाखवलेली आहे.
- (७) जातक कथांतील आशयानुसार प्रेम, हर्ष, लज्जा, क्रोध, घृणा इ. भावनांचा प्रत्ययकारी आविष्कार केला आहे.
- (८) या चित्रांमध्ये मानवाकृतीमध्ये उंच कपाळपाटी, धारदार नाक, अर्धोन्मीलित डोळे, कुरळे केस, मोहक देह, उंच शरीरयष्टी, जाड ओठ, नाजूक बोटे, चेहऱ्यावर चिंतनमग्न व कारुण्यमयी भाव इत्यादी वैशिष्ट्ये आढळतात.
- (९) अजिंठ्याच्या भित्तीचित्रांत ऐहिक जीवनाचे चित्रण बघावयास मिळते त्यात नृत्य, श्रृंगार इत्यादी प्रसंग चित्रित केलेले आहेत.
- (१०) या भित्तीचित्रांची शैली अलंकारिक असून दैवी सौंदर्याचे आणि उदात्त, शांत व करुण भावांचे उत्कट दर्शन या चित्रांमध्ये होते.
- (११) अजिंठा भित्तीचित्रे म्हणजे कलात्मक सौंदर्याचा अनमोल ठेवा आहे.

पद्मपाणी बोधिसत्त्व :

महाराष्ट्रातील अजिंठा लेणी ही भित्तीचित्रणासाठी जगप्रसिद्ध आहे. या लेणीसमूहातील लेणी क्र. १ व २ मध्ये आजही भित्तीचित्रांचा अनमोल ठेवा बघावयास मिळतो. भित्तीचित्रांपैकी 'पद्मपाणी बोधिसत्त्व' ही एक उल्लेखनीय कलाकृती मानली जाते.

स्थान : औरंगाबाद जिल्ह्यातील अजिंठा लेणी समूहातील लेणी क्र. १ मध्ये सदर कलाकृती चित्रित केलेली आहे.

प्रकार : सदर कलाकृती भित्तीचित्र या प्रकारातील असून ती फ्रेस्को पद्धतीत रंगवलेली आहे.

माध्यम : पद्मपाणी बोधिसत्त्व हे चित्र नैसर्गिक रंगांनी लेणीच्या भिंतीवर निर्माण केलेले आहे.

काळ : सदर कलाकृती गुप्तकालीन चित्रकलेचा श्रेष्ठ नमुना मानली जाते.

वैशिष्ट्ये : पद्मपाणी बोधिसत्त्व ही कलाकृती धार्मिकतेवर आधारित असून ती बौद्धधर्मीय आहे.

पद्मपाणी म्हणजे ज्याच्या हातात निळे कमळ

पद्मपाणी बोधिसत्त्व

पद्मपाणी म्हणजे ज्याच्या हातात निळे कमळ आहे. यात गौतम बुद्धाच्या उजव्या हातात कमळ आहे म्हणून या चित्राला पद्मपाणी बोधिसत्त्व असे नाव दिले आहे.

या कलाकृतीमध्ये गौतम बुद्ध राजपुत्राच्या वेषात दाखवलेला असून त्याच्या अंगावर मोजकेच परंतु सौंदर्यपूर्ण अलंकार दाखवलेले आहेत. त्यातील डोक्यावरील रत्नजडित मुकुट लक्षवेधी आहे. तसेच गळ्यातील मोत्यांचा हार, बाजूबंद, अंगठी, कानातील कुंडल उल्लेखनीय आहेत.

पद्मपाणी बोधिसत्त्वाची आकृती त्रिभंगावस्थेतील असल्यामुळे कलावंतांनी त्याला लयबद्धपणा आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे.

बुद्धाच्या चिंतनमग्न दृष्टीतील कारुण्य, सरळ नासिका, विशाल भालप्रदेश, जाड ओठ, कमरेचा अनावृत्त भाग, अर्धोन्मीलित डोळे, लांब कान, मोहक शरीरयष्टी आणि अचूक रेखाटन यांमुळे चित्रातील गंभीर व गूढ भावनाविष्काराचा मनावर परिणाम होतो.

या कलाकृतीत राजपुत्र एका बगिच्यामध्ये विचारमग्न अवस्थेत उभा आहे. त्याच्यासोबत असलेले सेवक-सेविका बुद्धाच्या तुलनेत आकाराने लहान दाखवून कलावंतांनी प्रमाणबद्धतेत केलेला बदल हे अजिंठा चित्रशैलीचे वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल. अजिंठा चित्रात महत्त्वाच्या व्यक्तीवर लक्ष केंद्रित व्हावे या दृष्टिकोनातून ही उपाययोजना करण्यात आली असावी.

चित्रातील मोजकेच रंग आणि त्यातील सौम्यपणा, आल्हाददायकपणा कलाकृतीचे सौंदर्य वाढवतात.

सफाईदार, लयबद्ध व अखंड बाह्यरेषेतून अंगविक्षेपातील उंच-सखल भाग, आंतरिक भावदर्शन व्यक्त केले आहे.

संपूर्ण बुद्धाचे रेखाटन व रंगकाम अत्यंत ओघवते, लयदार, सौंदर्यपूर्ण असून ते अंतःकरणाचा ठाव घेते. त्यामुळेच बुद्धाच्या जीवनातील अपरंपार कारुण्य व

दयाभाव साकार करण्यात कलावंत पूर्णपणे यशस्वी झाले आहेत.

आकाशविहारी गंधर्व :

स्थान : महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यात अजिंठा लेणी समूहातील भित्तीचित्रांपैकी गुहा क्र. १७ मधील आकाशविहारी गंधर्व हे एक उल्लेखनीय भित्तीचित्र आहे.

आकाशविहारी गंधर्व

प्रकार : सदर कलाकृती ही भित्तीचित्रणाच्या फ्रेस्को पद्धतीत रंगवलेली आहे. या कलाकृतीच्या निर्मितीसाठी लेणीच्या भिंतीवर गिलावा करून तो ओला असतानाच रंगकाम केले आहे. रंगकामासाठी नैसर्गिक रंगांचा वापर केलेला आहे. हे रंग प्रामुख्याने विविध पाने, फुले, रंगीत, दगड, माती, कोळसा इ. पासून तयार केले आहेत. आकाशविहारी गंधर्व भित्तीचित्र बौद्धधर्माशी निगडित असून ते गौतमबुद्धांच्या जीवनावर आधारित आहे. सदर कलाकृतीत आकाशमार्गाने जाणारा इंद्र आणि अप्सरांच्या समूहाचे चित्रण केलेले आहे. बुद्धाच्या गृहपरित्यागाच्या निर्णयाला अभिवादन करण्यासाठी अप्सरा, इंद्र, गंधर्व, यक्ष व किन्नर यांचा समूह आकाशमार्गाने उडत येत आहे. हे सर्व जण उडत असल्यामुळे त्यांचे पाय दुमडून पाठीमागे गेलेले दाखवले आहेत. हवेत उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या हालचालीचे सूक्ष्म अवलोकन करून सदर चित्रातील मानवाकृतींचे

रेखाटन कलावंतांनी सुंदर पद्धतीने केले आहे. वर्षा ऋतूच्या आधी मे महिन्याच्या शेवटच्या काळात आकाशात पिंजलेल्या कापसाप्रमाणे भासणारे पांढरेशुभ्र ढग निळ्या पार्श्वभूमीवर जसे उठावदार दिसतात तसेच चित्रण कलाकृतीत केलेले आहे.

आकाशविहारी गंधर्व या कलाकृतीत ढगांची गोल झुपकेदार वलयांकित रेषायुक्त रचना ढगांचा हलकेपणा तर दाखवतात त्याचबरोबर ढगांची गती ही दर्शवतात. त्यामुळे गंधर्व, अप्सरा, इंद्र हे हवेतून उडतानाचा भास होतो. सर्वांचे अलंकार, वस्त्रांचे सोगे, हवेच्या विरुद्ध दिशेने गतिमान झालेले आहेत. या सर्व रचनेमुळे त्यांच्यातील गतिमान हालचाली स्पष्ट होतात. चित्रामध्ये मुख्य आकृती उजळ रंगात रंगवलेली असून इतर आकृत्या गडद रंगात दाखवलेल्या आहेत. त्यासाठी इंद्राच्या आकृतीत उजळ नारंगी रंग वापरलेला आहे. त्याच्या मागे निळ्या रंगाचे ढग दाखवून चित्रात रंगांचा विरोधाभास निर्माण केलेला आहे. त्यामुळे इंद्राच्या आकृतीला अधिक प्राधान्य मिळाले आहे. त्याचबरोबर अप्सरेला तांबूस विटकरी रंग वापरून त्यांच्यातील दूरत्व दाखवले आहे. चित्राचे रंगकाम करताना छायाभेदाचा उत्कृष्ट वापर करून सौंदर्य निर्मिती केले आहे. उत्कृष्ट संयोजन, भावाविष्कार, लयबद्धता, रेषाप्रधान रेखाटन, अलंकारिकपणा अशी सर्व वैशिष्ट्ये या कलाकृतीत बघावयास मिळतात.

यशोधरा व राहुल यांच्यासमोर बुद्ध :

प्रकार : भित्तीचित्र

स्थान : अजिंठा लेणी (महाराष्ट्र) लेणी क्र. १७

राजवंश : गुप्तकाळ

माध्यम : नैसर्गिक रंग

वैशिष्ट्ये : अजिंठा लेणी समूहातील लेणी क्र. १७ मध्ये भित्तीचित्रणांचे जे अनेक नमुने आहेत, त्यापैकी यशोधरा व राहुल यांच्या समोर भिक्षा मागणारा बुद्ध हे एक उल्लेखनीय भित्तीचित्र आहे. सदर कलाकृतीमध्ये अजिंठा चित्रशैलीची सर्व वैशिष्ट्ये बघावयास

मिळतात. हे चित्र दगडी भिंतीवर माती, शेण, डिंक, गवत इत्यादींचा गिलावा करून तो गिलावा ओला असतानाच म्हणजेच 'फ्रेस्को' पद्धतीने पूर्ण केले आहे. सदर चित्राचा विषय तथागत भगवान बुद्धाच्या जीवनातील एका प्रसंगावर आधारित आहे. यात तथागत भगवान बुद्ध हे कपिलवस्तू या आपल्या गावी येतात व आपल्याच घरासमोर भिक्षा मागण्यासाठी उभे राहतात. त्यांच्या अंगात भगवी वस्त्रे, हातात भिक्षापत्र, चेहऱ्यावर निर्विकार भाव दाखवले आहेत. त्यांना पाहून यशोधरा विस्मयाने पतीकडे बघते आणि राहुलला त्या ठिकाणी थांबवते, यशोधरा राहुलला पुढे करते आणि म्हणते, "जा! आपल्या पित्याला आपला संपत्तीतला हिस्सा माग." त्यावर भगवान बुद्ध शांत चित्ताने म्हणतात, "माझे वैराग्य व संन्यास हीच माझी संपत्ती आहे, ती मी तुला देतो." असा प्रसंग चित्रित केलेला आहे.

सदर कलाकृतीत यशोधरा व राहुल यांच्या आकृत्या गौतम बुद्धांपेक्षा फारच लहान दाखवलेल्या आहेत. भगवान बुद्धांचे श्रेष्ठत्व, देवपण ठळकपणे दाखवणे हा त्यामागील उद्देश आहे. बुद्ध आकृती मोठी दाखवून त्याला प्राधान्य दिल्याचे दिसते. गौतम बुद्धांच्या डोक्यावर छत्र धरणान्या एका सेवकाची

यशोधरा व राहुल यांच्यासमोर बुद्ध

लहान आकृती पार्श्वभूमीत दाखवली आहे. एका बाजूला यशोधरेच्या घराचा काही भाग दाखवला आहे. या चित्रामध्ये उत्कृष्ट संयोजन, लयबद्ध रेखाटन, आदर्श मानवी देहसौंदर्य, श्रेष्ठत्व, गौणत्व, उत्कृष्ट भावदर्शन ही मुख्य वैशिष्ट्ये बघावयास मिळतात.

पालशैली

पार्श्वभूमी

श्वेत हुणांच्या स्वारीनंतर इसवी सन सातव्या शतकात बौद्धधर्म उत्तर भारतातून जवळजवळ अस्तंगत झाला. फक्त बंगालमध्ये त्याचे अस्तित्व काही काळ टिकून होते. इ.स. बाराव्या शतकात मुघल आक्रमणामुळे त्यांचे संपूर्ण उच्चाटन झाले. पाल- सेन काळातील कला हा गुप्तकालीन कला परंपरेचा अवनत स्थितीतील भागाचा शेवटचा अध्याय होय. इ.स. ७३० ते ११९७ या कालखंडात बंगालमध्ये सत्तेवर आलेल्या पाल व नंतर सेन या राजवंशाच्या आमदानीत घडून आलेले बौद्ध कलेचे हे शेवटचे पर्व होय. हे दोन राजवंश गंगेच्या खोऱ्यातील सम्राट हर्षवर्धनाच्या राजवटीचे वारसदार होते असे म्हणता येईल.

पाल लघुचित्रशैली

पूर्व मध्ययुगात किंवा त्यापूर्वी मोठ्या आकाराची ही भित्तीचित्रांची भव्य दिव्य परंपरा पाल काळात लोप पावली. धर्मप्रसारासाठी व प्रचारासाठी हस्तलिखितांचा वापर मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. छोट्या चित्रांनी व नक्षींनी नटलेले हस्तलिखित ग्रंथ निर्माण झाले. या लघुचित्रांचा उद्देश ग्रंथाची आकर्षकता वाढवणे असे. प्रसंगानुरूप चित्रनिर्मिती करताना अवकाशाची मर्यादा होती. त्यामुळे काही बंधनात विशिष्ट पद्धतीने चित्रे काढावी लागली. त्यामुळे तिचे स्वरूप पद्धत निश्चित होती. ही चित्रे लहान आकाराची असली तरी चित्रकला इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून याकडे पाहिले जाते. अजिंठा कला व मोगल राजपूत कलेच्या उगमातील महत्त्वाचा दुवा म्हणून पाल- जैन चित्रांना महत्त्व आहे कारण भारतीय चित्रकलेची परंपरा या लघुचित्रांनी चालू ठेवली. हे चित्र सुरुवातीला

ताडपत्रांवर व नंतर ताडपत्राऐवजी कागदांवर काढली गेली.

राजवट : पाल वंश

काळ : ११-१२वे शतक

स्थळ : पूर्व भारत

पाल लघुचित्रशैली वैशिष्ट्ये

पाल वंशात काही बौद्धधर्मीय ग्रंथ हेच भारतातील सर्वात जुने हस्तलिखित ग्रंथ होते. बंगाल- बिहारमधील प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ ताडपत्रांवर लिहिले गेले. सुमारे अडीच ते तीन इंच रुंदीच्या २१ इंच लांबीच्या ताडपत्रावर एका टोकदार हत्याराने अक्षरे लिहिली जात. धान्य जाळून त्यापासून तयार केलेली काळी शाई त्या पानावर फासली जाई. त्यामुळे कोरलेल्या अक्षरांमध्ये ही काळी शाई जाऊन बसे व अक्षरे स्पष्ट दिसत. चित्रांसाठी सोडलेल्या दोन इंच ते तीन इंचाच्या जागी चित्रे काढली जात असल्याने अत्यंत बारीक काम केले जाई. चित्रांच्या अशा आकारांमुळे त्यांना लघुचित्रशैली नावाने ओळखले जाऊ लागले. पाने एकत्र व क्रमाने राहावीत म्हणून कडेला दोन छिद्रे पाडून ओवली जात. त्याच्याखाली खाली-वर लाकडी फळ्या असत. या लाकडांवरही चित्रे रंगवली जात. चित्रांची शैली सुरेख आणि अजंठा परंपरेची आठवण करून देणारी पण आकृतीचे निश्चित नाजूक स्वरूप हे नवीन वैशिष्ट्य होते. स्थिर शांत भाव, अर्धोन्मिलित डोळे व अणकुचीदार नाक ही मानवी आकृतीची वैशिष्ट्ये. अजंठा शैलीतून हिचा जन्म झाल्याने प्रारंभी चित्रातून बौद्धधर्मीय विषय चित्रित केले गेले. बुद्ध जन्म, नलहत्तीचे दमन, बोधिसत्त्व याबरोबर अन्य तांत्रिक देवतांची चित्रे रेखाटली. ही चित्रे द्विमित अलंकारिक आहेत. त्रिमितीचा भास नाही. सपाट रंगलेपन, ठळक आरेखन हे या कलेची वैशिष्ट्य. थोडा काळ टिकलेल्या या कलेने पुढील काळात नेपाळी- तिबेटी चित्रकलेचा पाया घातला असल्याने या शैलीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

जैन शैली

जैन लघुचित्रशैली (पश्चिम भारतीय लघुचित्रशैली)

इ.स. बाराव्या शतकाच्या सुमारास उगम झालेल्या जैन लघुचित्रशैलीला पश्चिम भारतीय लघुचित्रशैली असेही नाव आहे. पश्चिम भारत, गुजरात, माळवा, राजपुताना ही प्रमुख केंद्रे होय. जैनधर्मीय ग्रंथांत प्रामुख्याने चित्रे काढली गेली त्यामुळे या शैलीला जैन लघुचित्रशैली म्हणतात. पाल शैलीप्रमाणे आकारमान आहे. मजकूर काळ्या शाईत लिहीला जात. पंधराव्या शतकात कागदाचा वापर सुरू झाला त्यामुळे हस्तलिखितांचे आकारमान वाढले. या कलेवर इस्लामी कलेचा प्रभाव असावा. कल्पसूत्र या ग्रंथातील विविध विषयांवर चित्रे काढली गेली. चित्रांच्या पृष्ठभागावर कवडीसारख्या वस्तूने घासून चित्राला चकाकी आणली जाई. जैन चित्रकारास व्याकरण, ज्योतिषशास्त्र, सामुद्रिक शास्त्र, मंत्रशास्त्र याचे ज्ञान असे. त्यातून तांत्रिक देवदेवतांची चित्रे काढली गेली. या शैलीत रहस्यवादी तत्त्वे लपलेली आहेत. स्वप देव, दानव, मानव आकृती यांची रूपे विशिष्ट नियमानुसार केली. सत्त्वगुण, रजोगुण, तमोगुण हे चित्रात चित्रविषयाच्या अनुषंगाने प्रतीत होतात परंतु भारतीय संस्कृती व धार्मिक मर्यादा यांमुळे ही शैली पुढे विकसित होण्याला मर्यादा आल्या.

तांत्रिक आकृतीची सगुण उपासना करता करता चित्रदर्शनाचाही महिमा व त्याबरोबर पुण्यकाळ उपासना करणे, आत्म्याचे कल्याण करणे या भावना निर्माण होताना तयार झालेली ही जैनशैलीतील चित्रे आहेत. इंद्रसभा, चौदा स्वप्न, जन्माभिषेक, जन्मोत्सव, पद्म सरोवर, पूर्ण सरोवर, कृष्ण निर्माण, पूर्ण कलश. महावीर जन्म, राणी सोमा, कल्पवृक्ष हे जैन शैलीचे मुख्य विषय होय. कुंभ, तोरण, कलश, मोर, सिंह, हत्ती, भांडणारे बैल, कासव, वानरे, साप, पोपट यांसारखे पशुपक्षी, निसर्गातील सरिता, वेली, पुष्पमालिका, सरोवर यांचे प्रतिकात्मक चित्रण केले, रंगामध्ये निळा, हिरवा,

सोनेरी-चंदेरी या रंगांचा वापर केला. अत्यंत तेजस्वी व सपाट रंगलेपन आढळते, चित्राच्या पार्श्वभूमीवर वापरलेल्या रंगानुसार शैलीचे कालखंड पडतात.

पिवळी पार्श्वभूमी : १३०० ते १४५०

लाल पार्श्वभूमी : १४५० ते १६००

निळी पार्श्वभूमी : १६०० ते १८००

अशा रंगांच्या पार्श्वभूमीवर केलेल्या रेखाटनातील रेषा पातळ, एकसारखी, गतीमय असून या रेषा संयोजन पूर्ण लयबद्ध केल्या. व्यक्तिचित्रणाची विशिष्ट पद्धत - नाक कान लांब, चेहरा रुंद, काजळ लावलेले मोठे डोळे, कानापर्यंत रेखाटलेले धनुष्याकृती भुवया, ओठ बारीक व लांब एकमेकांना जोडलेले, तोंडाची रेषा लांब पर्यंत पसरलेली, कानाची पाळी मोठी, कंबर बारीक, मांडी मोठी व पाय पुढे निमुळते होत गेलेले, खांद्यावर झुलणारे रुळणारे मोकळे केस, दुसरा डोळा एका बाजूने गालाच्या बाहेर काढलेला समोरून पहिल्यासारखा रेखाटलेला. बऱ्याच वेळा समीक्षकांनी हा शैलीचा दोष म्हटले आहे पण हे या शैलीची वैशिष्ट्य आहे. पाश्चात्य चित्रकार पिकासोने चेहऱ्याचा एक डोळा गालाबाहेर काढलेला आहे. त्याला आपण आधुनिकता म्हणतो मग जैन शैलीत तो दोष कसा? हाताची बोटे टोकदार, काही वेळा स्त्री व पुरुष आकृती ओळखणे कठीण होते. इतके स्त्री-पुरुषाच्या चित्रणात साम्य आढळते. राजस्थान हे जैन शैलीतील चित्रकलेचे केंद्र होते. शास्त्रीय पद्धतीवर आधारित असल्याने या शैलीला स्वतंत्र स्थान प्राप्त झाले आहे. एका विशिष्ट चिंतन परंपरेतून निर्माण झाली. हा धार्मिक तत्त्वांच्या व्यतिरिक्त शृंगार भावनेचा आविष्कार या शैलीत दिसतो.

महावीरांच्या दीक्षाविधी कल्पसूत्र ग्रंथातील कथा

काळ : इ.स. १४०४

आकार : ७ सेमी १०सेमी

स्थळ : सध्या ब्रिटीश संग्रहालय लंडन येथे.

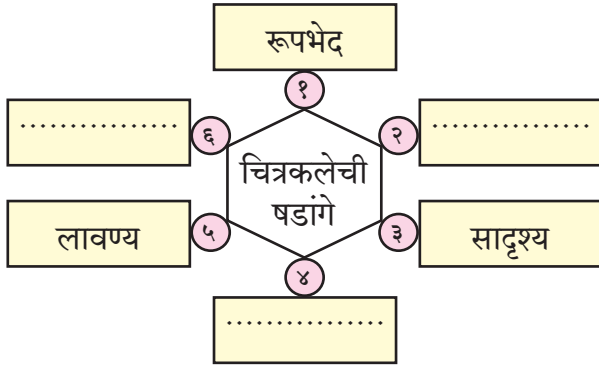
परीक्षण : धोतर नेसलेला व अलंकार परिधान केलेला महावीर डोक्यावरील केस उपटून काढत आहे. त्याच्यासमोर शक्र हा देव आहे. त्याच्या पाठीवर त्रिशूल अडकवलेला आहे. त्याचे दैवी स्वरूप दाखवण्यासाठी प्रभामंडल दाखवले आहे. हा प्रसंग अतिशय उंच

ठिकाणी घडला असे वर्णन मूळ ग्रंथात आहे. त्यानुसार चित्राकृतीच्या खाली सांकेतिक पद्धतीची पर्वत शिखरे दाखवली आहेत. पर्वत, फुले, झाडे यांचे सांकेतिक चित्रण आहे. हाताची बोटे, नाक, हनुवटी असे अवयव टोकदार दाखवले आहेत.

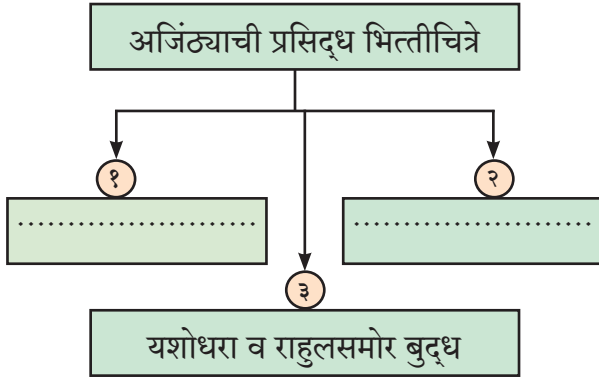
स्वाध्याय

प्र.१. खालील आकृतीबंध पूर्ण करा.

(१)

(२)

प्र.२. खालील कलाकृतींची सविस्तर माहिती लिहा.

- (१) अजिंठा भित्तीचित्रांच्या निर्मिती तंत्राबद्दल माहिती लिहा.
- (२) आकाशसंचारी गंधर्व.
- (३) यशोधरा व राहुल यांच्यासमोर बुद्ध.

प्र.३. 'पद्मपाणी बोधिसत्त्व' या कलाकृतीचे खालील मुद्द्यांच्या आधारे रसग्रहण करा.

- (१) स्थान (२) माध्यम (३) काळ
- (४) वैशिष्ट्ये (५) कलात्मक मूल्ये
- (६) अभिप्राय

थोडक्यात उत्तरे लिहा :

- १) मध्यप्रदेशातील सिरगुजा जिल्ह्यातील लेणीत कोणत्या विषयांवर चित्रे काढली आहेत?
- २) चित्रकलेचे सांगोपांग वर्णन कोणत्या ग्रंथात केलेले आहे?
- ३) अजिंठा लेणी डोंगर कोणत्या आकारात आहे?
- ४) अजिंठा चित्रे कोणत्या वस्तूने चकचकीत करत?
- ५) अजिंठा लेणीत कोणत्या क्रमांकाच्या गुहेत पद्मपाणी बोधिसत्त्व हे भित्तिचित्र आहे?
- ६) आकाशविहारी गंधर्व या चित्रातील इंद्राची आकृती कोणत्या रंगात रंगवलेली आहे?
- ७) यशोधरा व राहुल यांच्या समोर बुद्ध या चित्रात बुद्ध आकृती मोठी का दाखवली आहे?
- ८) वर्णिकाभंग म्हणजे काय?
- ९) अजिंठा गुहेच्या भिंतीला गिलावा करण्यासाठी कोणकोणत्या वस्तू वापरल्या जात?